

Дмитро Філімонович Красицький:
археолого-етнографічне дослідження Надпоріжжя

Зоя Маріна

Олександра Ромашко

ORCID: 0000-0003-1759-0679
iid521@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5474-5468
romashko.a.v@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. Розглянуто матеріали комплексної археолого-етнографічної експедиції у порожисту частину Дніпра, що здійснена під керівництвом Д. Ф. Красицького у 1944–1945 рр. Встановлено прізвища учасників, серед яких співробітники Дніпропетровського історичного музею, фахівці Інституту археології НАН УРСР і студенти ДНУ. Звернуто увагу на активну роль Д. Ф. Красицького, як керівника, при вирішенні різноманітних організаційних і фінансових питань для виконання науково-практичних завдань, що стояли перед експедицією. Проаналізовано текстові розділи звітів, які різняться за тематикою. Зокрема, йдеться про такі: «Понад Дніпром», «Дзеркало Дніпра» та «Корисні копалини Дніпропетровської та Запорозької областей». У першому наведено відомості про археологічні пам'ятки, місцезнаходження яких встановлено завдяки спаду Дніпра через підрив дамби Дніпрогесу. Наголошено на культурній особливості різночасових археологічних пам'яток, описано їх тогочасний стан. Розділ «Дзеркало Дніпра» супроводжує детальна карта-схема порожистої частини Дніпра, що дозволяє розглядати їх як своєрідний унікальний довідник. Дані третього розділу щодо корисних копалин району дослідження свідчать про ґрунтовну обізнаність Д. Ф. Красицького з цього питання. Для етнографічних обстежень територіально обрані села неподалік від м. Дніпропетровська: Лоцманська Кам'янка, Старі Кайдаки, Волоське, Звонецьке та Військове. Опитано 100 респондентів із 106 питань з конкретно визначеної Ф. Д. Красицьким теми – «Хата і в хаті». Отримані дані етнографічних спостережень віддзеркалюють трансформацію етнокультури українців регіону. Наголошено на важливості та ексклюзивності зібраного під час експедиції під керівництвом Д. Ф. Красицького матеріалу про історико-культурну та етнографічну своєрідність населення Надпоріжжя від стародавніх часів до сьогодення.

Ключові слова: поріг; забора; палеоліт; неоліт; кромлех; бронза; лампач; інтер'єр.

Надійшла до редколегії 15.09.2018

Прорецензована 15.10.2018

Рекомендована до друку 13.11.2018

**Dmytro F. Krasyt'sky:
Archeological and Ethnographic Study
of the Region above the Dnipro Rapids**

Zoia Marina

Oleksandra Romashko

ORCID: 0000-0003-1759-0679
iid521@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5474-5468
romashko.a.v@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The materials of the complex archeological and ethnographic expedition in the Dnipro regions by D.F. Krasitsky in 1944–1945 was description in this article. The names of the participants were established, among them employees of the Dnipropetrovsk Historical Museum, experts of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of the USSR and students of the Duma. The attention is drawn to the active role of D. F. Krasitsky, as a manager, in solving various organizational and financial issues for the implementation of scientific and practical tasks facing the expedition. The text sections of the reports, which differ by subject, are analyzed. In particular, it speaks of the following: "Over the Dnieper", "Mirror of the Dnipro" and "Minerals of Dnipropetrovsk and Zaporozhye Oblasts". The first one provides information on archaeological sites, whose location has been established due to the downfall of the Dnieper through the undermining of the dam Dneprges. It emphasizes the cultural peculiarities of time-consuming archaeological sites, describes their contemporary status. The section "Mirror of the Dnieper" is accompanied by a detailed map-scheme of the northern part of the Dnieper, which allows them to be considered as a unique unique reference book. The data of the third section on minerals in the research area indicate a profound knowledge of DF. Krasitsky on this issue. For ethnographic surveys, villages selected near the city of Dnipropetrovsk: Lotsmanskaya Kamyanka, Stary Kaidaki, Voloska, Zvonetsk and Military. 100 respondents from 106 questions from a specific FD were interviewed. Krasitsky theme - "House and in the house". The obtained data of ethnographic observations reflect the transformation of ethnoculture of Ukrainians in the region. The importance and exclusivity of the material collected during the expedition under the direction of DF Krasitsky on the historical, cultural and ethnographic peculiarities of the population of ancient times to the present day have been emphasized.

Keywords: Threshold; Fence; Paleolithic; Neolithic; Cromlech; Bronze; Interior.

Received 15.09.2018

Revised 15.10.2018

Accepted 13.11.2018

Значний період життя, професійної та наукової діяльності Дмитра Филімоновича Красицького пов'язаний із Придніпров'ям. У публікаціях В. Мирончука й В. Медяника на підставі нечисленних архівних документів, що зберігаються у музеї історії ДНУ, розглянуто участь та роль цієї непересічної особистості у налагодженні навчальної та науково-просвітницької роботи у повоєнні роки у нашому регіоні [6; 7]. Зокрема, йдеться про те, що Дмитро Филімонович працював у університеті в якості доцента та завідувача кафедри історії народів СРСР на історичному факультеті (з 1 листопада 1943 р. по 1 березня 1946 р.), обіймав посаду проректора цього навчального закладу та директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ). Можливо, що саме коло питань професійного спрямування, які необхідно було вирішувати Д. Красицькому, й призвели до організації та проведення ним у 1944–1945 рр. комплексної археолого-етнографічної експедиції у порожисту частину Дніпра.

У діловодному архіві ДНІМ [1; 2] зберігаються деякі документи, що пов'язані з низкою питань щодо організації експедиції та віддзеркалюють ті складні умови, у яких відбувалася підготовка та оснащення учасників необхідними речами. Наприклад, незважаючи на те, що сума виділених на проведення робіт коштів складала 55 тис. крб., але фінансування відбувалося нерегулярно, що ставило під загрозу проведення запланованих досліджень. Тому Дмитро Филімонович звертався до різних установ за допомогою. Зокрема, до начальника Дніпропетровського гарнізону «генерал-майора тов. Гусанова» з проханням дати на тимчасове використання одну палатку та запевняв адресата у тому, що її обов'язково повернуть після закінчення робіт [1, арк. 28]. Такі самі листи про допомогу направлені ним до аптекоуправління, міського відділу по продуктових картках та до торговельного відділу про забезпечення «хлібом на 5 діб, а залишок видати мукою» [1, арк. 31–34] тощо.

Відомо, що до складу експедиції увійшли наукові співробітники Інституту археології НАН України та ДІМ і п'ять студентів історичного факультету ДНУ [6]. Усього в цьому заході передбачалася участь 17–20 осіб. На сьогодні нам вдалося встановити окремі прізвища. Перш за все це співробітники музею, які мали виконувати роботи по фіксації археологічних знахідок під час експедиції. Так, у доповідній записці до Управління НКВС по Дніпропетровській області, Д. Ф. Красицький висловив прохання про надання права роботи «*зарисовки и фотографирование объектов следующим лицам*» [1, арк. 25]. Названо прізвища самого Д. Ф. Красицького, його заступника Ю. В. Вишневецького, художника-графіка М. Є. Котляревської, художників Г. Ф. Старешко, В. П. Решетникова. На нашу думку саме В. П. Решетников є автором професійно виконаних аквареллю малюнків до «Звіту».

Імена студентів історичного факультету, які брали участь у польових дослідженнях, дізнаємося із «Доручення» на прізвище Н. К. Кривонос щодо отримання хлібних та продуктових книжок у держуніверситеті для Є. Остапенко, О. І. Овчаренко, О. П. Маляр, С. І. Лейбіної [1, арк. 39].

Керував експедицією Д. М. Красицький. Матеріали про результати діяльності експедиції протягом 1944–1945 рр. вміщено у «Звіті експедиції в порожисту частину Дніпра на чолі з т. Красицьким Д. Ф. 1944–1945 року». Звіт зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України (далі – ІА НАН України) під № 2856–2858 [3]. Текст складається з трьох самостійних розділів: «Понад Дніпром (експедиція 1944 р.)», «Дзеркало Дніпра (за матеріалами експедиції 1944–1945 рр.)» та «Корисні копалини Дніпропетровської й Запорізької областей (експедиція 1944 року по Дніпру)». Зібраний археологічний матеріал подано у вигляді таблиць та малюнків. Автор звіту зазначив, що культурна інтерпретація знахідок здійснена науковим співробітником М. Я. Рудинським та чл.-кор. АН проф. Славнім. Вони, певно, і брали безпосередню участь у польових роботах експедиції від ІА НАН України.

У першому розділі «Понад Дніпром (експедиція 1944 р.)» Дмитро Филімонович визначив за мету створеної ним комплексної експедиції «зібрати пам'ятки матеріальної культури» [3, с. 1]. Тут подано історичні відомості щодо території обстеження. Зокрема, йдеться про Геродота й інших античних авторів, які писали про «Борістенес». З метою подальшого розуміння тексту звіту Д. Красицький подає визначення таких дефініцій як «поріг» та «забора» [3, с. 3]. Під час експедиції її учасники бачили всі дев'ять порогів і всі забори. Така унікальна ситуація знаходить пояснення у тому, що, унаслідок підриву під час війни Дніпрогесу, на момент проведення експедиції оголилася переважна більшість порогів та островів із залишками артефактів. Саме це й дозволило Д. Красицькому та його колегам пішки та по воді ознайомитися зі справжнім станом археологічних пам'яток цього дуже специфічного регіону та провести їх достатньо детальне обстеження й опис.

Саме природно-кліматичні особливості Надпоріжжя сприяли формуванню тут локальних особливостей досліджених археологами пам'яток, що репрезентують різні культури та етноси. Подача матеріалу звіту підкорена географічному принципу – від м. Дніпропетровська (нині – м. Дніпро) до м. Запоріжжя. Карта порожистої частини Дніпра, що супроводить текстову частину звіту, відображає маршрут експедиції та свідчить про відвідування відомих на той час археологічних пам'яток і відкриття нових. «*На террасах нами найдено новие стоянки первобытного человека*» [3, арк. 131]. Йдеться про пізньопалеолітичні стоянки на о-вах Кізлевому та Сурському, у Ямбурзі та ін.

За матеріалами досліджень 1944 р., поблизу с. Старий Кайдак знайдено стоянку «палеоліту мустьєрської епохи» [3, арк. 131]. Цікавою є також згадка про залишки кісток мамонта біля хутора Олексіївка в долині балки Тягинки, що частково були викопані у 1941 р., а частково ще зберігалися *in situ* [3, с. 16].

Матеріали неолітичної епохи зібрані експедицією у місці впадіння р. Сури у р. Дніпро, на терасі. Це фрагменти ліпного посуду, що відповідно до сучасних розробок належать до пізнього етапу сурсько-дніпровської культури. Горшки прикрашені орнаментом у вигляді скоб і відбитками штампу (№№ 52510, 53039). У звіті також йде мова про залишки «неолітичної майстерні» на о-ві Стрільча Скеля, яку 1888 р. досліджувала К. М. Мельник-Антонович [3, с. 13]. За сучасними культурно-хронологічними схемами пам'ятка належить до катакомбної культури та віддзеркалює рівень розвитку ремісничого виробництва племен доби бронзи Надпоріжжя [4, с. 300–311]. Привертають увагу й замальовки кромлехів біля с. Військове та хутора Сокоорівка, виконані 1945 р. художником Василем Решетниковим. Один кромлех на о-ві Кізлевому розкопано під час експедиції, але у звіті відсутня будь-яка конкретизація з цього приводу.

За наведеними у таблицях зразками орнаментів частину кераміки датують різними періодами бронзового віку. Йдеться про розчленовані та гладкі валики, прокреслені лінії, що утворюють складні композиції (№№ 52352, 52345, 52157 та ін.).

У звіті вміщено відомості про знахідки кам'яних молотків, бронзових стріл [3, с. 8], а у таблицях – промальовки предметів із заліза та бронзи (пряжки, фрагменти ножів). Однак їх культурно-хронологічна інтерпретація утруднена через відсутність необхідної інформації про місце виявлення артефактів, що значно знижує наукову цінність зібраних колекцій. Подальша пошукова робота з метою встановлення місцезнаходження хоча б частини отриманих під час експедиції матеріалів дозволить повернути до наукового обігу цінні джерела з археології Надпоріжжя.

Не залишаються поза увагою членів експедиції й історико-археологічні пам'ятки, виявлені поблизу м. Дніпра. Йдеться про Новобородицьку фортецю та Усть-Самарський ретраншемент [3, с. 7–8].

В описах населених пунктів XVII–XVIII ст., що територіально входили до маршруту, подано й етнографічні відомості про них. Так, Д. Красицький називає с. Мандриківку (сучасний житловий масив м. Дніпро) старим козацьким селом [3, с. 6]. На час експедиції у цій місцині збереглися як старі будинки «розписані з вирізними віконцями, узорами по покрівлі (? – З. М., О. Р.)», так і нові будівлі. Таке поєднання традицій викликало інтерес серед учасників і дозволяло проводити певні паралелі. Дмитро Филімонович зазначив, що у цьому селі «вулиця – як музей архітектури» [3, с. 6]. Також у звіті

наявні стислі відомості про села Лоцманську Кам'янку, Ямбург, Волоське та ін. До етнографічного блоку цього розділу слід віднести й записи переказів та легенд про острови та печери, зроблені під час спілкування з місцевими мешканцями [3, с. 15].

Друга частина звіту має назву «Дзеркало Дніпра (за матеріалами експедиції 1944–1945 рр.)». У ній подано огляд-характеристику передпоріжжя та порожистої частини русла Дніпра та визначено особливості спаду, який більш потужний у порожистій частині. Та й тут, за спостереженнями учасників, він нерівномірний, «різко збільшується на порогах і зменшується в міжпорожних ділянках» [3, с. 1]. Як зауважив сам Д. Красицький, у час обстеження дзеркало Дніпра було схожим на ситуацію 1930 р. Однак у старому руслі Дніпро був лише до Вовнігського порогу. Внаслідок спаду води та течії правий берег на окремих ділянках був підмитий до 6 м, що спричинило руйнацію археологічних пам'яток і полегшило археологам процес їх фіксації.

У порожистій частині Дніпра, на думку, Д. Красицького, можна виділити чотири тераси. На третій, промитій внаслідок водопілля, оголилися численні артефакти і проводилися археологічні розвідки. У звіті наведено назви «островів, заборів, каналів, скель, каміння, що було видно 1944 р. на Дніпрі» [3, с. 4]. На карті, доданий до тексту, «обкреслено» навіть ті об'єкти, що вже були затоплені, але не глибоко. Всього вказано 272 назви! Така увага обумовлена розумінням Дмитром Филімоновичем того факту, що з відновленням Дніпрогесу бурхливі води Дніпра знову, і вже, можливо, назавжди, сховають «природну красу порогів». Як додатки до тексту автором зазначено карту порожистої частини та геоморфологічну мапу.

Третій розділ звіту «Корисні копалини Дніпропетровської і Запорізької областей (експедиція 1944 року по Дніпру)» присвячена аналізу історії дослідження місцезнаходжень корисних копалин на території обох областей. Учасники експедиції до початку польових робіт ґрунтовно підійшли до вивчення наукових публікацій з цього питання, про що свідчать посилання на відповідну літературу у звіті. На підставі цих матеріалів Д. Красицький наголошує на тому, що на Дніпропетровщині відомо понад двадцять видів сировини, які мають промислове значення. Серед них названо залізну та марганцеву руди, буре вугілля, каоліни, мінеральні фарби, сланці, торф, гіпс і т.п. Автор зауважив, що більшість корисних копалин потребують глибокого дослідження та перевірки свідчень жителів про їх наявність поблизу населених пунктів. Саме місцеві жителі дуже переймалися браком належної зацікавленості фахівців у розробці корисних копалин, бо це дало б селянам змогу перейти до економічно вигіднішої на той час сфери діяльності — «якщо не ми будемо робітниками, то наші діти» [3, с. 2].

Також Дмитро Филімонович стверджував, що у Дніпропетровській області поклади бурого вугілля складають 70 % усіх запасів України. Їх промисловий видобуток не здійснювався, хоча за словами

Д. Красицького, він неодноразово ставив це питання, але відповіді на нього не було. Автор зауважив, що під час експедиції на мапі позначено місця «залигання бурого вугілля в області» [3, с. 3], а також копальни, які не використовували повною мірою у той складний для країни час. Зокрема, йшлося про поклади граніту та глини.

За підсумками експедиції планувалося видати три публікації: «Понад Дніпром» (Д. Красицький); «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Козлов) та «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельський).

Етнографічна частина звіту у повному обсязі (текст, таблиці та ілюстрації) зберігається у фондах музею історії ДНУ [5] і має однаковий із розглянутими вище частинами звіту заголовок «Археологічна експедиція в порожисту частину Дніпра 1944 р. Нач. експедиції Д. Красицький». Нижче вміщено назву «Хата і в хаті (етнографічний нарис по матеріалах експедиції 1944 року по Дніпру)». Декілька таблиць із результатами роботи з респондентами наявні й у фондах Інституту археології НАН України. Назва нарису свідчить, що Д. Красицький спрямовував зусилля учасників експедиції на фіксацію традиційних та нових елементів у такій важливій складовій матеріальної культури як житло. Для роботи з респондентами була розроблена анкета на 106 запитань. Тематично вони поділені на кілька блоків: про подвір'я (запитання 1–23), хату (запитання 24–52), «що є в хаті» (запитання 53–82) та «у хаті» (запитання 83–106). Для обстеження обрано п'ять населених пунктів, які територіально тяжіли до Дніпропетровська: Лоцманська Кам'янка, Старі Кайдаки, Волоське, Звонецьке та Військове. Усього було опитано 100 респондентів, у т. ч. у Лоцманській Кам'янці – 10, Старих Кайдаках – 30, а в решті населених пунктів – по 20 осіб. У переважній більшості у зведених таблицях зазначені прізвища власників садиб, яких обрали для опитування.

У першому блоці запитальника увагу приділено плануванню вулиць та подвір'я, наявності та матеріалу огорожі довкола двору, господарським спорудам та їх розташуванню тощо. Запитання другого блоку пов'язані з технікою зведення житла у селах Надпоріжжя, що обумовлено будівельним матеріалом, наявним у розпорядженні населення. Обстежені будівлі розподілені автором звіту на «плетенко-мазанки, глинобитні, лампачові, кам'яні» [5]. При цьому Д. Красицький зауважив, що на обстежуваній території «дерев'яні тесані хати рідко трапляються і то здебільшого старовинні» [5]. Таке спостереження автор пояснив браком у Надпоріжжі достатньої кількості деревини, що обумовлено природними особливостями краю. Незалежно від матеріалу, з якого зроблена хата, «солом'яні дахи українці люблять класти куликами з красивими гребнями на верху і по углам» [5, с. 7]. Два наступних блоки запитань були спрямовані на виявлення складників інтер'єра, беручи до уваги й предмети побуту, наявні й використовувані у житловому просторі.

Наведені у звіті статистичні дані віддзеркалюють кількісне співвідношення на території сіл Надпоріжжя традицій щодо планування двору, наявності чи відсутності огорожі, строкатості технік зведення житлових споруд, особливостей покриття даху тощо. І хоча експедиція, за словами її керівника, і не ставила за мету визначити усі зміни, які відбулися в селі, особливо у післяреволюційний час, отримані результати красномовно свідчать про процеси впливу з боку міської культури та її поєднання з традиційною. Про це свідчить, наприклад, поява та використання населенням каструль й іншого тогочасного посуду. Помітні зміни відбулися і в інтер'єрі самої хати – майже зникли печі або типологічно змінилися та перестали виконувати свої функції як місця для сну, обігріву оселі та приготування їжі. Замість традиційних меблів (лав, скринь, мисників) з'явилися стільці та навіть крісла, металеві та дерев'яні ліжка тощо. Водночас продовжували побутувати традиції щодо оздоблення житла. Зокрема Д. Красицький зауважив, що «в селах стіни люблять прикрашати художнім розмалюванням» [5, с. 7]. Тобто звичай хатнього розмальовування був поширений ще у 40-х рр. ХХ ст. як явище традиційної культури регіону.

Підсумовуючи, слід наголосити на важливості та ексклюзивності зібраних під час експедиції під керівництвом Д. Ф. Красицького археологічних та етнографічних матеріалів, які свідчать про історико-культурну та етнографічну своєрідність населення Надпоріжжя від стародавніх часів до сьогодення.

Бібліографічні посилання

1. Оп. 1 (1918–1967). Од. зб. 113. Дніпро: Науково-діловодний архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
2. Оп. 1. Од. зб. 152. Дніпро: Науково-діловодний архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
3. *Звіт експедиції в порожисту частину Дніпра на чолі з т. Красицьким Д. №№ 2856–2858*. Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України.
4. Ковальова, І. Ф. та Нікітенко, І. С., 2010. Стрільча Скеля – ремісничий центр бронзової доби Дніпровського Надпоріжжя. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія*. Дніпропетровськ, вип. 18, сс. 300–311.
5. Красицький, Д. Ф., 1945. *Звіт експедиції в порожисту частину Дніпра 1944–1945 рр.* Од. зб. 1945/14. Дніпро: Архів музею ДНУ.
6. Мирончук, В. Д. та Медяник, В. Ю., 2012. Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випускники (1945–1946 рр.). *Бористен*. Дніпропетровськ, № 1, сс. 22–24.
7. Мирончук, В. Д. та Медяник В. Ю., 2012. Праонук кобзаря Дмитро Красицький на історичному факультеті ДДУ. *Бористен*. Дніпропетровськ, № 2, сс. 12-13.

References

- Inventory 1 (1918–1967). File 113. Dnipro: Scientific and record archives of the D.I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum.
- Inventory 1 (1918–1967). File 152. Dnipro: Scientific and record archives of the D.I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum.
- Zvit ekspedytsiyi v porozhystu chastynu Dnipro na choli z t. Krasys'tkym* [Report of the expedition to the rapids of the Dnipro River, headed by Comrade Krasitsky D.] No. 2856–2858. Kyiv: Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Koval'ova, I. F. and Nikitenko, I. S., 2010. Stril'cha Skelya – remisnychy tseñtr bronzovoyi doby Dniprovs'koho Nadporizhzhya [The Strilcha Skelya as a handicraft center of the Bronze Age the Upper Rapids of the Dnipro River]. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ: Istorîâ ta arheologiâ* [Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series]. Dnipropetrovsk, issue 18, pp. 300–311 (in Ukrainian).
- Krasys'tkyy, D. F., 1945. *Zvit ekspedytsiyi v porozhystu chastynu Dnipro 1944–1945 rr.* [Report of the Expedition to the Rapids of the Dnipro, 1944–1945]. File 1945/14. Dnipro: Archive of the Dnipropetrovsk National University Museum
- Myronchuk, V. D. and Medyanyk, V. Yu., 2012. Istorychnyy fakul'tet DDU: pershi povoyenni vypusknky (1945–1946 rr.) [Historical Faculty of Dnipropetrovsk State University: the first post-graduate graduates (1945–1946)]. *Borysten.* Dnipropetrovsk, no. 1, p. 22–24.
- Myronchuk, V. D. and Medyanyk, V. Yu., 2012. Praonuk kobzarya Dmytro Krasys'tkyy na istorychnomu fakul'teti DDU [The great-grandson of the kobzar, Dmitry Krasitsky, at the Faculty of History of Dnipropetrovsk State University]. *Borysten.* Dnipropetrovsk, no. 2, pp. 12–13.